УДК 378.147:331.522.4

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-12\(18\)-434-444](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-12(18)-434-444)

Москальова Алла Степанівна кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри психології управління, Державний заклад вищої освіти «Університет менеджменту освіти», вул. Січових Стрільців, 52 а, м. Київ, 02000, тел.: (067) 957-25-10, e-mail: moskalla@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-0213-0434>

Гуменюк Ірина Аполлінаріївна аспірант кафедри психології управління, Державний заклад вищої освіти «Університет менеджменту освіти», вул. Січових Стрільців, 52 а, м. Київ, 02000, тел.: (067) 714-18-49, e-mail: mk.humenyuk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3047-4288>

ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВЧИТЕЛІВ І РЕЗУЛЬТАТИ ЇЇ ВПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Анотація. Стаття містить результати формувального етапу експерименту щодо впровадження в умовах реформування початкової школи програми розвитку особистісного потенціалу вчителів. Визначено сутність особистісного потенціалу вчителів, який розглядається як інтегральне сполучення мобілізуючих резервів особистості педагога, яке, спираючись на досвід, життєві установки, цінності, смислові орієнтації, сприяє акумуляції енергії для досягнення життєвих цілей, особистісного сенсу, подолання труднощів, реалізації педагогічної діяльності в умовах трансформацій. Презентовано наукові підходи до тлумачення особистісного потенціалу (акмеологічний, гуманістичний, системний, адаптаційний, позитивно-орієнтований, особистісно-орієнтований, вчинковий, транскультуральний, діяльнісно-смисловий). На основі схарактеризованих підходів розкрито сутність і структуру особистісного потенціалу вчителів, яка включає мотиваційно-пізнавальну, емоційно-оцінну, конативну складові. Мета статті – представити результати й ефективність упровадження програми розвитку особистісного потенціалу вчителів в умовах реформування початкової освіти. Висвітлено діагностичний інструментарій дослідження рівнів особистісного потенціалу вчителів і його складових (методика «Мотивація до успіху», методика «Мотивація азарту», Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії, методика визначення загальних розумових здібностей, методика визначення стресостійкості і соціальної адаптації Холмса і Раге, методика «Самооцінка особистості», опитувальник «Визначення нервово-психічної напруги», методика «Виявлення здібностей

педагогів до саморозвитку», багаторівневий опитувальник «Адаптивність», методика виявлення й оцінки комунікативних і організаторських схильностей, тест «Діагностика творчого потенціалу та креативності»). Представлено зміст програми розвитку особистісного потенціалу вчителя, що складається з двох модулів: «Сутність, основні підходи, психологічні особливості та чинники вивчення особистісного потенціалу вчителів в умовах реформування початкової школи»; «Умови розвитку особистісного потенціалу вчителів на засадах реформування початкової школи». Визначено й охарактеризовано структуру тренінгу програми розвитку особистісного потенціалу вчителів. Виокремлено стратегію формувального етапу експерименту, в якому брало участь 78 учителів. Розглянуто результати впровадження програми розвитку особистісного потенціалу вчителів, які довели її ефективність. Доведено, що зазначена програма створює сприятливі умови для активізації в учителів потреби до вдосконалення особистісного потенціалу, розвитку ціннісного ставлення до власних внутрішніх ресурсів, підвищення рівня здатності до збагачення особистісного потенціалу.

Ключові слова: потенціал, особистісний потенціал учителів, компонент, програма, тренінг, експеримент.

Moskalyova Alla Stepanovna PhD in Psychology, Associate Professor, Professor of Psychology Management Department, State Higher Education Institution «University of Education Management», Sichiv Streltsov St., 52 a, Kyiv, 02000, tel.: (067) 957-25-10, e-mail: moskalla@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-0213-0434>

Humenyuk Irina Apollinariivna PhD student Psychology Management Department, State Higher Education Institution «University of Education Management», Sichiv Streltsov St., 52 a, Kyiv, 02000, tel.: (067) 714-18-49, e-mail: mk.humenyuk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3047-4288>

PROGRAM FOR DEVELOPING THE PERSONAL POTENTIAL OF THE TEACHER AND THE RESULTS OF ITS IMPLEMENTATION IN THE CONDITIONS OF REFORMING THE PRIMARY SCHOOL

Abstract. The article contains the results of the formative stage of the experiment on the implementation of the program of personal potential development of teachers in the conditions of primary school reform. The essence of personal potential of teachers is considered, considered as an integral combination of mobilizing reserves of the teacher's personality, which, based on experience, life attitudes, values, semantic orientations, promotes energy accumulation to achieve life goals, personal meaning, overcome difficulties, implement pedagogical activities. Scientific approaches to the interpretation of personal potential (acmeological, humanistic, systemic, adaptive, positive-oriented, personality-oriented, gradual,

activity-semantic, transcultural) are presented. Based on the characterized approaches, the essence and structure of personal potential of teachers, including motivational-cognitive, emotional-evaluative, conative components, are revealed. The purpose of the article is to present the results and effectiveness of the program for the development of personal potential of teachers in the context of primary education reform. Diagnostic tools for studying the levels of personal potential of teachers and its components are covered (method «Motivation for success», method «Motivation of passion», Wiesbaden questionnaire on the method of positive psychotherapy and family psychotherapy, method of determining general mental abilities, emotional and evaluative component of Holmes and Rago adaptation, method «Self-assessment of personality», questionnaire «Determination of nervous and mental stress», method «Discovery of teachers' abilities to self-development», multilevel questionnaire «Adaptability», methods of detection and assessment of communicative and organizational tendencies, test «Diagnosis of creative potential and creativity». The content of the program of development of personal potential of the teacher consisting of two modules is presented: «Essence, the basic approaches, psychological features and factors of studying of personal potential of teachers in the conditions of reforming of elementary school»; «Conditions for the development of personal potential of teachers based on the reform of primary school». The structure of training of the program of development of personal potential of teachers is defined and characterized. The strategy of the formative stage of the experiment, in which 78 teachers participated, is highlighted. The results of the implementation of the program for the development of personal potential of teachers who have proven its effectiveness are considered. It is proved that this program creates favorable conditions for teachers to activate the need to improve personal potential, develop a value attitude to their own internal resources, increase the level of ability to enrich personal potential.

Keywords: potential, personal potential of teachers, component, program, training, experiment.

Постановка проблеми. В умовах трансформацій освітньої галузі вчитель як основний суб'єкт впливу на учня має відповідати не лише новим вимогам, які обумовлені соціальними, технологічними змінами суспільства, але й бути готовим до постійного вдосконалення, творчо ставитися до професійного досвіду, опановувати інноваційні напрямки педагогічної діяльності, ґрунтуючись при цьому на особистісних ресурсах і можливостях. Завдяки особистісному потенціалу вчитель здатний здійснювати якісно професійну діяльність, бути впевненим, мобільним, гнучким до будь-яких змін. Крім того, особистісний потенціал педагога супроводжує процес реалізації вчителя як професіонала, знижує небезпеку професійного вигорання, деструкцій, деформацій особистості. За допомогою внутрішніх резервів педагог спроможний вільно орієнтуватися у складних соціокультурних обставинах,

майстерно діяти в умовах вирішення освітніх завдань тощо. Тому, проблема розвитку, вдосконалення особистісного потенціалу вчителів в умовах змін набуває надзвичайно високої актуальності та потребує детального розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особистісний потенціал як предмет наукового дослідження висвітлено у працях достатньої кількості вчених, що надало можливість виокремити підходи щодо тлумачення сутності явища, яке вивчається, зокрема: акмеологічний (В. Марков [1] та ін.), діяльнісно-смысловий (С. Жукова [2] та ін.), гуманістичний (О. Бондарчук [3] та ін.), системний (В. Косирев [4] та ін.), адаптаційний (І. Безсмертна [5] та ін.), позитивно-орієнтований (Л. Байсара [6] та ін.), особистісно-орієнтований (А. Хуторський [7] та ін.), транскультуральний (Н. Пезешкіан [8] та ін.) вчинковий (В. Татенко [9] та ін.). Автори зауважують, що особистісний потенціал – мобілізуючі ресурси, актуальні здібності, що сприяють створенню енергії для досягнення цілей [8].

На особливу увагу заслуговують праці сучасників дослідників (М. Денєко [10], А. Костилова [11], А. Москальова [12], Р. Овчарова [11] та ін.), які характеризують сутність і особливості особистісного потенціалу вчителя. Ґрунтуючись на положеннях транскультурального підходу [8], враховуючи результати досліджень вищезазначених науковців, вважаємо, що особистісний потенціал учителя – інтегральне сполучення мобілізуючих резервів особистості педагога, яке, спираючись на досвід, життєві установки, цінності, смислові орієнтації, сприяє акумуляції енергії для досягнення життєвих цілей, особистісного сенсу, подолання труднощів, реалізації педагогічної діяльності в умовах трансформацій. До складових особистісного потенціалу вчителя нами віднесено: мотиваційно-пізнавальний, емоційно-оцінний, конативний компоненти.

Важливими для нашого дослідження є праці науковців (О. Акімова [13], В. Галузяк [13], В. Федорчук [14] та ін.), присвячені проблемі розвитку особистісного потенціалу вчителя.

Однак, незважаючи на те, що вчені проблему особистісного потенціалу вчителя розглядали доволі ґрунтовно, не вирішеним залишається питання розвитку досліджуваного явища в умовах реформування початкової школи.

Мета статті – презентувати програму розвитку особистісного потенціалу вчителів, висвітлити результати ефективності її впровадження в умовах реформування початкової школи.

Виклад основного матеріалу. За результатами наукових розвідок щодо проблеми вдосконалення особистісного потенціалу вчителів в умовах реформування початкової школи було з'ясовано, що найефективнішим у цьому процесі стане застосування програми розвитку досліджуваного явища. Програму було створено на основі положень транскультурального підходу [8], враховуючи концептуальні погляди науковців (О. Акімова [13], В. Галузяк [13], В. Федорчук [14] та ін.) щодо розвитку особистісного потенціалу.

Транскультуральний підхід (Н. Пезешкіан [8] та ін.) надає можливість у процесі розвитку особистісного потенціалу вчителя мобілізувати енергетичні запаси внутрішніх резервів особистості, основуючись на культурних особливостях людини, перетворити життєві проблеми на засоби задоволення базових потреб [8]. У практичній діяльності транскультуральний підхід може бути представлений через метод позитивної психотерапії, який допомагає активізувати внутрішні ресурси людини задля позитивного сприйняття дійсності [8].

Програма розвитку особистісного потенціалу вчителів розрахована на 12 годин, із них: 8 год. – аудиторні заняття, 4 год. – самостійна робота.

Включає програма розвитку досліджуваного явища два змістові модулі: Модуль 1. Сутність, основні підходи, психологічні особливості та чинники вивчення особистісного потенціалу вчителів в умовах реформування початкової школи; Модуль 2. Умови розвитку особистісного потенціалу вчителів на засадах реформування початкової школи.

Основною метою програми розвитку особистісного потенціалу вчителів є висвітлення змісту, психологічних особливостей, чинників особистісного потенціалу вчителів в умовах реформування початкової школи.

Реалізуючи програму розвитку особистісного потенціалу вчителів в умовах реформування початкової школи, було застосовано такі форми роботи: тематична дискусія, особистісно-орієнтований тренінг, консультація, самостійна робота тощо. Серед дієвих методами втілення створеної програми було обрано: «порожній стілець», медитація, «модель балансу», «модель відносин», «п'ятикрокова стратегія вирішення конфлікту», техніка метафори, позитивна інтерпретація та ін.

Вважаємо за необхідне розкрити зміст кожного модуля програми.

Перший модуль програми було здійснено за допомогою тематичної дискусії, що дозволило охопити такі аспекти особистісного потенціалу вчителів:

- зміст і показники особистісного потенціалу вчителів;
- роль особистісного потенціалу вчителя;
- дотримання і використання вчителями принципів реформування початкової школи;
- роль особистісного потенціалу як чинника попередження і подолання професійних деформацій вчителів.

Під час реалізації першого модуля програми розвитку особистісного потенціалу вчителів учасники мали можливість розширити, поглибити знання щодо змісту, структури особистісного потенціалу педагогів, усвідомити інформацію про зміст і особливості реформування початкової школи, підвищити рівень мотивації до розкриття власного особистісного потенціалу, сформувати ціннісне ставлення до своїх внутрішніх ресурсів, розвинути вміння попереджати і долати труднощі у професійній діяльності.

На етапі завершення роботи першого змістового модуля учасники отримали завдання для самостійного опрацювання: проаналізувати основні психологічні якості в професійній діяльності учителів, які можна віднести до особистісного потенціалу (навести приклади).

Здійснюючи реалізацію другого змістового модуля програми розвитку особистісного потенціалу вчителів, було опрацьовано такі завдання:

- оволодіння вчителями знаннями щодо сутності особистісного потенціалу як чинника ефективної професійної діяльності;
- визначення психологічних особливостей особистісного потенціалу вчителя в умовах реформування початкової школи;
- оволодіння вчителями методами діагностики особливостей особистісного потенціалу;
- сприяння розвитку особистісного потенціалу вчителів задля конструктивного подолання професійних деформацій;
- оволодіння вчителями вміннями і навичками у розробці програм розвитку особистісного потенціалу в умовах реформування початкової школи.

Реалізація другого змістового модуля здійснювалася у формі тренінгу, який складався з п'яти етапів:

- вступного, який надав змогу учасникам познайомитися, визначити аспекти співпраці, озвучити очікування від зустрічі;
- інформаційного, під час якого учасники отримували завдання на оволодіння знаннями щодо сутності, основних підходів, психологічних особливостей особистісного потенціалу вчителя, принципів реформування початкової школи;
- діагностичного, впродовж якого педагоги мали змогу здійснити оцінювання рівня власного особистісного потенціалу;
- розвивального, який передбачав вдосконалення вмінь і навичок подолання професійних деформацій, складання програм розвитку особистісного потенціалу в умовах реформування початкової школи;
- заключного, завдяки якого учасникам надавалася можливість здійснити рефлексивний аналіз, усвідомити результати роботи на тренінгу тощо.

Процес упровадження другого модуля програми містив вправи на вдосконалення мотиваційно-пізнавальної складової особистісного потенціалу вчителів: вправа «Підтримую позицію», робота в групах «Основні психологічні характеристики поняття «особистісний потенціал», вправа «Хто Я, який Я?», вправа «Складові особистісного потенціалу», вправа «Мої потреби», вправа «Життєві цілі» тощо.

Так, вправа «Підтримую позицію» [15] надала можливість учасникам ознайомитися з розумінням поняття «особистісний потенціал» дослідниками різних наукових підходів і визначитися з власною позицією. Виконуючи вправу, тренер презентував початок речення з інтерпретацією особистісного потенціалу дослідниками, учасники мали речення продовжити.

Вправа «Мої потреби» [16] передбачала визначення ступеня значущості особистісного потенціалу для учасників тренінгу. Учасникам пропонувалося об'єднатися у пари, кожен учасник пари мав відповісти на питання «Без чого я не уявляю свого життя?», виокремлюючи кілька позицій. Після виконання завдання учасники мали поділитися своїми одкровеннями у групі. У процесі групового обговорення слід було звернути увагу на те, чи є у вчителів у прописаних списках і яке місце займає особистісний потенціал, наскільки це явище для них важливе.

З метою розвитку емоційно-оцінної складової особистісного потенціалу вчителів було застосовано такі вправи: «Самореклама», «Без маски», «Познайомся сам із собою», «Привіт я, мій коханий», «Позитивна інтерпретація», «Ліворукий малюнок», «Позитивна інтерпретація», «Паризька виставка» тощо.

За допомогою вправи «Познайомся сам із собою» [17] учасники мали змогу зробити одну з найважливіших для себе речей – полюбити себе, дозволити собі це, усвідомити своє кохання. Тренер пропонував учасникам написати листа собі як найважливішій людині в світі. Після творчої роботи ведучий просив учасників написати відповідь на цей лист. Далі відбувався обмін враженнями.

Робота в парах «Позитивна інтерпретація» [8] була спрямована на опанування учасниками здібності позитивно інтерпретувати різні ситуації, які відбувалися у житті. Тренер пропонував учасникам об'єднатися в пари, розповісти один одному про неприємні ситуації з життя, визначити традиційне бачення обставин і позитивну інтерпретацію, яка символізує ресурси і можливості людини. Після цього пари презентували роботу.

Задля вдосконалення конативної складової особистісного потенціалу вчителів було використано наступні вправи: «Бар'єр», «Порожній стілець», «Я-повідомлення», «Ресурсний стан», «Придумай девіз», «Створи собі ситуацію успіху», «Придумай собі біографію» тощо.

Техніка «Я-повідомлення» [8] передбачає формування в учасників здатність укладати у конфліктній ситуації з партнером договір. Ведучий демонструє учасникам приклад «Я-повідомлення»: 1. Повідомлення ситуації, що відбулася. 2. Розповідь про почуття, емоції. 3. Висловлення побажань, потреб. 4. Об'єднання зусиль для вирішення проблеми. Наприкінці виконання завдання учасникам пропонувалося об'єднатися в пари, застосовуючи конфліктогени, у результаті домовитися за «Я-повідомленням».

Вправа «Ресурсний стан» [18] допомагає актуалізувати енергетичний потенціал особистості, розвинути здатність до конструктивного подолання труднощів в умовах змін. Ведучий об'єднує учасників у пари. Кожен учасник у парі має пригадати ситуації успіху з власного життя, які допомагали відчувати себе переможцем, успішним, і розповісти її партнеру. У процесі виконання вправи учасники фіксують почуття (тілесні, емоційні, поведінкові тощо) і

здібності, які необхідні були для досягнення успіху.

На завершення роботи за другим модулем учасники отримували завдання для самостійного опрацювання: визначити якості особистісного потенціалу, що допомагають вийти із професійної кризи; скласти індивідуальну програму розвитку особистісного потенціалу як чинника суб'єктивного благополуччя.

Здійснюючи перевірку ефективності розробленої програми, було проведено формувальний етап експерименту, в якому брало участь 78 вчителів, із яких: 37 педагогів – експериментальна група, 41 педагог – контрольна група. Вчителі експериментальної групи були учасниками розробленої програми. Педагоги з контрольної групи не мали можливості розвивати особистісний потенціал у спеціально створених для цього умовах.

Основна мета формувального етапу експерименту – розвинути особистісний потенціал вчителів в умовах реформування початкової школи за допомогою застосування програми розвитку досліджуваного явища.

Дослідження включало використання діагностичного інструментарію: мотиваційно-пізнавальна складова – методика «Мотивація до успіху» (автор – А. Панфілов), методика «Мотивація азарту» МАС М. Кубишкіної, Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії (WIPPF) (автор – С. Зелінська), методика визначення загальних розумових здібностей (за Р. Вандерлік); емоційно-оцінна складова – методика визначення стресостійкості і соціальної адаптації Холмса і Раге (автор – Р. Купріянов), методика «Самооцінка особистості» (автор – В. Козаков), опитувальник «Визначення нервово-психічної напруги» Т.Немчин (автор – Н. Водопьянова); конативна складова – методика «Виявлення здібностей педагогів до саморозвитку» (автор – Є. Рогов), багаторівневий опитувальник «Адаптивність» (автор – А. Маклаков), методика виявлення й оцінки комунікативних і організаторських схильностей (автор – А. Карелін), тест «Діагностика творчого потенціалу та креативності» (автор – Є. Рогов).

Статистична обробка отриманих результатів здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS.

За результатами аналізу діагностичних зрізів – до і після формувального етапу експерименту в експериментальній групі зафіксував статистично значущі відмінності ($p < 0,01$) (за критерієм χ^2 та G-критерія знаків), які відображають зниження кількості вчителів із низьким (із 21,6 % до 5,4 %) рівнем і зміною кількості педагогів із середнім рівнем особистісного потенціалу (з 67,6 % до 70,3 %) та підвищення кількості учителів із високим (з 10,8 % до 24,3 %) рівнем особистісного потенціалу (табл. 1).

Відповідно до результатів I і II зрізів контрольної групи виявлено незначну різницю між даними, яка не є статистично значущою, тому отримані результати не змінюють ситуації щодо розвитку особистісного потенціалу вчителів.

Таблиця 1

**Результати аналізу рівня особистісного потенціалу
вчителів початкових класів (у %)**

Рівні особистісного потенціалу вчителів	Експериментальна група		Контрольна група	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз
Низький	21,6*	5,4*	19,5	17,1
Середній	67,6*	70,3*	75,6	78,0
Високий	10,8*	24,3*	4,9	4,9

* – $p < 0,01$

Отже, результати формувального етапу експерименту підтверджують факт про те, що важливою умовою розвитку особистісного потенціалу вчителів в умовах реформування початкової школи є програма розвитку досліджуваного феномена. Оскільки встановлені статистично значущі відмінності між результатами I і II зрізів в експериментальній групі демонструють зниження кількості вчителів із низьким і підвищення кількості респондентів із високим рівнями особистісного потенціалу.

Висновки. Таким чином, програма розвитку особистісного потенціалу вчителів в умовах реформування початкової школи надає можливість створити сприятливі умови для активізації в учителів потреби до вдосконалення особистісного потенціалу, розвитку ціннісного ставлення до власних внутрішніх ресурсів, підвищення рівня здатності до збагачення особистісного потенціалу. Результати впровадження програми розвитку особистісного потенціалу вчителів показали її ефективність в умовах реформування початкової школи. Серед перспективних напрямів дослідження вважаємо за необхідне розглянути проблему особливостей прояву особистісного потенціалу представників різних педагогічних професій.

Література:

1. Марков В. Н. Личностно-профессиональный потенциал управленца и его оценка. М.: РАГС, 2001. 162 с.
2. Жукова С. В. Личностный потенциал как психо-педагогическая категория. *Международный журнал экспериментального образования*. 2015. № 4. С. 109 -110.
3. Бондарчук О. І. Психологічна підготовка керівників освітніх організацій до діяльності в умовах змін: гуманістично-ціннісний підхід. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Чернігів: ЧНПУ, 2014. Т. 1. Вип. 121. С. 38 -43.
4. Косырев В. Н. Личностный потенциал: теоретико-методологические и прикладные аспекты. *Инновации в образовании*. *Вестник Нижегородского Университета им. Н.И. Лобачевского*. 2013. №3. С. 26 -32.
5. Безсмертна І. С., Демид О. А. Особистісний потенціал як чинник адаптації в умовах дослідження сучасного середовища. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer30/671.pdf>.

6. Байсара Л. І., Носенко Е. Л. Методичний посібник до вивчення курсу: Позитивна психологія. Дніпропетровськ, 2014. 100 с.
7. Хуторской А. В. Методика личностно-ориентированного обучения: Как обучать всех по-разному? М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. 383 с.
8. Пезешкиан Н., Пезешкиан Х. Позитивная психотерапия – транскультуральный и междисциплинарный поход. *Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева*. 1993. № 4. С. 63–77.
9. Татенко В. О. До питання про соціально-психологічний потенціал суб'єктно-вчинкового підходу. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2013. Вип. 4. С. 204-225.
10. Денек М. В. Развитие личностного потенциала преподавателя вуза в процессе профессиональной адаптации: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Санкт-Петербург, 2007. 20 с.
11. Костылева А. А., Овчарова Р. В. Влияние личностного потенциала педагога на диалог в педагогическом общении. Курган, 2012. 128 с.
12. Москальова А. С. Психологічні особливості особистісного потенціалу подолання професійних криз керівниками загальноосвітніх навчальних закладів. *Вісник післядипломної освіти*. 2016. Вип. 2. С. 61-75.
13. Акімова О. В., Галузяк В. М. Особистісно-професійний розвиток майбутнього вчителя: монографія. Вінниця, 2014. 416 с.
14. Федорчук В. М. Тренінг особистісного зростання: навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2014. – 250 с.
15. Москальов М. В. Психологічні умови підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2009. 265 с.
16. Кучинская Н. Л. Тренинг «Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение». Минск, 2014. 30 с.
17. Реньш М. А., Садовникова Н. О., Лопес Е. Г. Социально-психологический тренинг: Практикум. Екатеринбург, 2007. 190 с.
18. Вагин И., Рипинская П. Тренинги – это классно! Стратегия проведения психологических тренингов. М.: АСТ, 2005. 256с.

References:

1. Markov, V. N. (2001). Lichnostno-professional'nyj potencial upravlenca i ego ocenka [Personal and professional potential of a manager and his assessment]. M.: RAGS. [In Russian].
2. Zhukova, S. V. (2015). Lichnostnyj potencial kak psiho-pedagogicheskaja kategorija [Personal potential as a psycho-pedagogical category]. *Mezhdunarodnyj zhurnal jeksperimental'nogo obrazovanija – International Journal of Experimental Education*. 4, 109-110. [In Russian].
3. Bondarchuk, O. I. (2014). Psy`xologichna pidgotovka kerivny`kiv osvitnix organizacij do diyal`nosti v umovax zmin: gumanisty`chno-cinnisny`j pidxid [Psychological training of leaders of educational organizations to work in conditions of change: a humanistic-value approach]. *Visny`k Chernigivs`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu – Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University*. Chernigiv: ChNPU. 1 (121), 38-43. [In Ukrainian].
4. Kosyrev, V. N. (2013) Lichnostnyj potencial: teoretiko-metodologicheskie i prikladnye aspekty. Innovacii v obrazovanii [Personal potential: theoretical, methodological and applied aspects. Innovation in education]. *Vestnik Nizhegorodskogo Universiteta im. N.I. Lobachevskogo – Bulletin of the Nizhny Novgorod University. N.I. Lobachevsky*. 3, 26-32. [In Russian].
5. Bezsmertna, I. S., Demy`d, O. A. Osoby`stisny`j potencial yak chy`nny`k Adaptaciyi v umovax doslidzhennya suchasnogo seredovy`shha [Personal potential as a factor of Adaptation in the study of the modern environment]. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer30/671.pdf>. [In Ukrainian].

6. Bajbara, L. I., Nosenko, E. L. (2014). Metody`chny`j posibny`k do vy`vchennya kursu: Pozy`ty`vna psy`xologiya [Methodical manual for studying the course: Positive Psychology]. Dnipropetrovs`k. [In Ukrainian].
7. Hutorskoj, A. V. (2005). Metodika lichnostno-orientirovannogo obuchenija: Kak obuchat' vseh po-raznomu? [Methodology of student-centered learning: How to teach everyone in different ways?]. M.: VLADOS-PRESS. [In Russian].
8. Pezeshkian, N., Pezeshkian, H. (1993). Pozitivnaja psihoterapija – transkul'tural'nyj i mezhdisciplinarnyj pohod [Positive psychotherapy - a transcultural and interdisciplinary approach]. *Obozrenie psichiatrii i medicinskoj psihologii im. V. M. Behtereva – Review of Psychiatry and Medical Psychology. V. M. Bekhterev.* 4, 63–77. [In Russian].
9. Tatenko, V. O. (2013). Do py`tannya pro social`no-psy`xologichny`j potencial sub'yektno-vchy`nkovogo pidxodu [On the question of socio-psychological potential of the subject-action approach]. *Psy`xologichni nauky`: problemy` i zdobutky` – Psychological sciences: problems and achievements.* 4, 204-225. [In Ukrainian].
10. Deneko, M. V. (2007). Razvitie lichnostnogo potenciala prepodavatelja vuza v processe professional'noj adaptacii [Development of the personal potential of a university teacher in the process of professional adaptation]. Sankt-Peterburg. [In Russian].
11. Kostyleva, A. A., Ovcharova, R. V. (2012). Vlijanie lichnostnogo potenciala pedagoga na dialog v pedagogicheskom obshhenii [Influence of the teacher's personal potential on the dialogue in pedagogical communication]. Kurgan. [In Russian].
12. Moskal`ova, A. S. (2016). Psy`xologichni osoby`vosti osoby`stisnogo potencialu podolannya profesijny`x kry`z kerivny`kamy` zagal`noosvitnix navchal`ny`x zakladiv [Psychological features of personal potential for overcoming professional crises by heads of secondary schools]. *Visny`k pislyady`plomnoi osvity` – Bulletin of postgraduate education.* 2, 61-75. [In Ukrainian].
13. Akimova, O. V., Galuzyak, V. M. (2014). Osoby`stisno-profesijny`j rozvy`tok majbutn`ogo vchy`telya: monografiya [Personal and professional development of the future teacher: monograph]. Vinny`cya. [In Ukrainian].
14. Fedorchuk, V. M. (2014). Trening osoby`stisnogo zrostannya: navch. Posib [Training of personal growth: textbook. way]. K.: «Centr uchbovoyi literatury`. [In Ukrainian].
15. Moskal`ov, M. V. (2009). Psy`xologichni umovy` pidgotovky` majbutnix menedzheriv do upravlinnya zminamy` v organizaciyi [Psychological conditions of preparation of future managers for change management in the organization]. Kyiv. [In Ukrainian].
16. Kuchinskaja. N. L. (2014). Trening «Zhiznennaja perspektiva i professional'noe samoopredelenie» [Training «Life perspective and professional self-determination»]. Minsk. [In Russian].
17. Ren'sh, M. A., Sadovnikova, N. O., Lopes, E. G. (2007). Social'no-psihologicheskij trening: Praktikum [Socio-psychological training: Workshop]. Ekaterinburg. [In Russian].
18. Vagin, I., Ripinskaja, P. (2005). Treningi – jeto klassno! Strategija provedenija psihologicheskikh treningov [Trainings are great! Strategy for conducting psychological trainings]. M.: AST. [In Russian].